De vanskelige år

Tyske kommunister i eksilet i Danmark. 1939-1941/43

Af Hans Uwe Petersen

I efteråret 1939 foretog den kommunistiske bevægelse en graverende politisk kursændring. Den var en umiddelbar følge af ikke-angrebspagten mellem Sovjetunionen og Hitlertyskland og af de krigsførende magters politik i den første fase af 2. verdenskrig. Men kursskiftet havde også nøje sammenhæng med den kollektive sikkerhedspolitiks skibbrud, med München-aftalen og med svækkelsen af den antifascistiske front. Den nye politiske linie havde alvorlige konsekvenser for de kommunistiske partier. For Tysklands Kommunistiske Partis (KPD) eksilgruppe i Danmark blev kursændringen optakten til en modsætningsfuld udvikling i årene 1939 til 1941/43.

Det er denne udvikling, der er emnet for denne artikel. Den gør hverken krav på at være fuldstændig eller endegyldig. Dertil mangler der fortsat væsentlige kilder, ligesom forskningen i den kommunistiske bevægelses historie i almindelighed og i KPDs historie i særdeleshed fortsat er mangelfuld med hensyn til perioden 1939 til 1941. Der er med andre ord kun tale om en foreløbig skitse. Men i lyset af de tyske kommunisters bidrag til den danske modstandskamp især i årene 1943-45, skal de forudgående år ikke forblive i mørket eller forvanskes.[1] Det skyldes ikke mindst respekten for netop de tyske kommunister, der selv i de vanskelige år fra 1939 til 1941/43 holdt fast i deres antifascistiske grundholdning.

Eksilgruppens organisatoriske struktur

Eksilgruppens organisatoriske struktur spiller en væsentlig rolle for forståelsen af KPDs politiske og indre udvikling i eksilet i Danmark.

Som følge af beslutningerne fra KPDs såkaldte Bruxelles-konference i oktober 1935, bestod der i Danmark siden begyndelsen af 1936 to par-

tiinstanser og partimæssige organisationer.[2] Det var for det første Abschnittsleitung Nord (ALN) og for det andet den såkaldte Emigrationsledelse, også kaldet Emi-ledelse (EL).

ALN havde som centralkomiteens såkaldte operative organ to hovedopgaver: 1) grænsearbejdet, dvs. transporten af personer og materiale fra og til Hitlertyskland og 2) forbindelserne til de illegale partikammerater eller kontaktpersoner i Bremen og Hamburg, Kiel og Schleswig-Holstein, ligesom Stettin, Danzig, Mecklenburg og Ostpreussen.

Til løsningen af sine forskellige opgaver rådede ALN over et apparat, der varetog forskellige funktioner. Kontakten over grænsen ind i Hitlertyskland blev skabt og opretholdt af såkaldte instruktører, der med uregelmæssige mellemrum foretog farefulde rejser ind i landet. ALN havde en medarbejder, der var ansvarlig for grænsearbejdet, og en tekniker, der arbejdede med fremstillingen af falske pas og dokumenter samt af dobbelbundede kufferter og lignende til transporten af illegalt materiale. Desuden rådede ALN over kurerer, der sørgede for kontakten mellem ALNs medlemmer og apparatet og til Danmarks kommunistiske Parti, DKP. Endelig havde afsnitsledelsen en sekretær, der løste almindelige skriveopgaver. Efter behov blev der desforuden dannet arbejdsgrupper, der tog sig af bestemte, mere afgrænsede spørgsmål. Således fandtes i kortere og længere perioder en ungdoms-, en bonde- og en kvindekommission.

EL var ansvarlig for den egentlige partimæssige organisering af de kommunistiske, men også af andre med KPD sympatiserende flygtninge. De var opdelt i mindre partigrupper, der hver især havde en gruppeleder. EL havde ansvaret for interne opgaver som medlemmernes forsørgelse, gennemførelsen af politiske diskussioner og af skolingsaktiviteter, indsamling af penge til ALNs aktiviteter og underhold og også for det såkaldte Abwehr, der skulle forhindre Gestapos indtrængen i eksilorganisationen. Samtidig havde EL også mere udadvendte politiske opgaver. Det drejede sig om oplysningsarbejdet om forholdene i Hitlertyskland og den antifascistiske kamp. Målgruppen herfor var danskerne, den tyske koloni og de tyske turister. Desuden forestod EL også samarbejdet med de andre eksilgrupper her i landet.

Begge ledelser havde nære forbindelser til DKP.[3]

Ved siden af disse primær partimæssige instanser og organisationer fandtes også en afdeling af Rote Hilfe Deutschland (RHD), der imidlertid kun var af minimal størrelse.[4]

Selv om det havde været hensigten, at ALN og dens medarbejdere

skulle arbejde og leve illegalt, og at ALN og dens apparat skulle være fuldstændig adskilt fra partiorganisationen, så blev denne målsætning aldrig fuldstændig indfriet. I efteråret 1939 levede kun to af ALN's tre medlemmer og kun to af dens instruktører illegalt i Danmark. Alle andre funktioner blev varetaget af partimedlemmer, der specielt var blevet udvalgt hertil, men som opholdt sig i landet på legal vis og var tilmeldt hos politiet som politiske flygtninge.[5] En vis adskillelse mellem afsnitsledelsen og partiorganisationen blev dog opnået derved, at ALN's medarbejdere var organiserede i deres egne partigrupper, og at de således ikke tilhørte de grupper, der stod under EL's ledelse.

EL var formelt underordnet KPDs-udlandsledelse, men i praksis var det ALN, der varetog funktionen som overordnet partiinstans. På denne måde var det for det meste ALN, der nærmest suverænt ind- og afsatte EL, der reelt på intet tidspunkt blev valgt af medlemmerne. Afsnitsledelsen holdt også løbende møder med EL, hvor man diskuterede aktuelle politiske spørgsmål og løsningen af foreliggende opgaver.

Alt i alt bestå KPDs samlede eksilgruppe af tre kategorier medlemmer: 1) ALN's og EL's medlemmer, 2) såkaldte funktionærer eller medarbejdere indenfor begge ledelsers apparat og 3) »menige« medlemmer af partigruppen.[6] Der var altså tale om en stærk centraliseret og hierarkisk struktur, der indebar en betydelig segmentering af den samlede eksilgruppe. Denne struktur havde ikke mindst i årene 1939 til 1941/43 negative følgevirkninger.

Ved krigsudbrudet bestod ALN af Heinrich Wiatrek (som leder), Conrad Blenkle og Paul Helms. Mens Wiatrek og Blenkle, opholdt sig illegalt i landet, levede Helms, der fra september 1936 til februar 1937 også havde været medlem af EL, legalt.

Som følge af krigens start, der i betydelig omfang vanskeliggjorde rejserne til Hitlertyskland, men også for at afvente den videre politiske udvikling, blev instruktørernes rejser indstillet. De på dette tidspunkt bestående arbejdsgrupper og næsten alle øvrige funktioner blev hhv. opløst og nedlagt. Som følge heraf blev en stor del af ALN's medarbejdere overført til partiorganisationen og her fordelt på de forskellige grupper.[7] Nogenlunde samtidig afsatte ALN den daværende EL.[8] Den var igennem længere tid blevet kritiseret for manglende resultater i samarbejdet med de andre eksilgrupper.[9] Samtidig blev der indledt en partimæssige undersøgelse mod EL's organisationssekretær, Ernst Sasse. Han blev beskyldt for at have samlet materiale om partiorganisationen og dens virksomhed. Det førte i starten af 1940 til hans eksklusion.[10] Kun Willi Grünert, der

allerede siden 1935 havde været medlem af EL og som på den ene side var ansvarlig for de kommunistiske flygtninges forsorg og på den anden side arbejdede som såkaldt tysk sekretær indenfor Røde Hjælp og 1937-komiteen for tyske emigranter, blev som den eneste af denne ledelse indsat i den nye EL. Ved siden af ham kom den til at bestod af Kurt Adam – som leder – og Lothar Hofmann.[11]

På dette tidspunkt og som følge af den nævnte overførelse af ALN's medarbejdere til partiorganisation under EL's ledelse, blev der nu – i stedet for tre som hidtil – dannet syv grupper med hver 5-6 medlemmer.[12]

Tager man udgangspunkt i disse tal, havde partiorganisationen i efteråret 1939 højest 42 medlemmer. Medregner man ALN og dens resterende medarbejdere – i alt 13 – talte den samlede eksilgruppe højest 55 medlemmer. I forhold til myndighedernes oplysninger, er dette tal dog alt for lavt. Ifølge politiet opholdt der sig på dette tidspunkt næsten 100 kommunister i Danmark.[13] En nærmere vurdering af disse oplysninger vanskeliggøres desværre derved, at der kun findes få oplysninger om, hvor mange flygtninge, der af myndighederne blev betragtet som kommunister, reelt var medlemmer af KPD og hvor mange der på dette tidspunkt havde forladt partiet eller var blevet udelukket. Desuden findes der tilsyneladende ingen nærmere oplysninger om, hvilke konsekvenser de politiske diskussioner i efteråret 1939 og foråret 1940 havde for medlemstallets udvikling. Men det står fast, at medlemstallet gik tilbage i denne periode.[14]

Sammenlægges antallet af kommunister, der blev anholdt under besættelsen, og den kommunistiske eksilgruppes medlemstal for sommer 1945, ser det ud til, at den samlede eksilgruppe omfattede omkring 80 voksne i efteråret 1939.[15] Men det udelukker ikke, at en del af de her nævnte ikke havde nogen kontakt med partiorganisationen og/eller var blevet »hægtet af« af EL på dette tidspunkt.

De politiske diskussioner i efteråret 1939 og foråret 1940

Det afgørende spørgsmål i de politiske diskussioner i efteråret 1939 og foråret 1940 var ikke-angrebspagten mellem Hitlertyskland og Sovjetunionen, verdenskrigen og dens allerførste udvikling samt spørgsmålet om krigens karakter og de heraf betingede politiske og organisatoriske opgaver for KPD. Som baggrundsmateriale tjente – i al fald for eksilgruppens ledende medlemmer – en række udtalelser fra KPD's og andre

kommunistiske partiers ledelser samt en række artikler, der blev offentliggjort i »Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung«, »Die Welt« og »Die Kommunistische Internationale«. Eksilgruppens menige medlemmer brugte sikkert DKP's udtalelser og publikationer om disse spørgsmål som orienteringshjælp.[16]

ALN's vurdering af den politiske situation udviklede sig vidtgående i overensstemmelse med de partiofficielle udtalelser og artikler. For tidsrummet september/oktober 1939 kan dette dokumenteres ved hjælp af tre dokumenter. I et cirkulære (Rundbrief Nr. 1) fra første halvdel af september betegnes Hitlertyskland fortsat som hovedansvarlig for krigens udbrud. Det igangværende politiske kursskifte fremgår tydeligt af det næste cirkulærer (Rundbrief Nr. 2) af 15.9. 1939. Nu erklærede ALN, at den taktik, der var blevet vedtaget på Kominterns VII. verdenskongres, havde mistet sin gyldighed, og at der som følge af Frankrigs og Englands politik var behov for en ny taktik. Krigen blev nu betegnet som en uretfærdig, imperialistisk krig. Arbejderklassen skulle hverken understøtte den ene eller den anden side, fordi krigen ikke var rettet mod fascismen, men den derimod kun drejede sig om en nyopdeling af indflydelsessfærerene og om verdensherredømmet. Endvidere erklærede ALN, at den hidtidige skelnen mellem fascistiske og demokratiske magter som følge af Münchern-aftalen havde mistet sin betydning. På denne baggrund mente man, at det i alle krigsførende lande måtte være arbejderbevægelsens opgave at bekæmpe krigen og at afsløre dens imperialistiske karakter. I de neutrale lande skulle de regeringer afsløres, der forsvarede deres neutralitet, men som samtidig af profithensyn undersøttede f.eks. USA i krigen mellem Japan og Kina. Desuden skulle de kommunistiske partier overalt »gå i offensiven mod socialdemokratiets forræderiske politik«.[17]

I udtalelsen »Die Abschnittsleitung Nord (Wasserkante) zum Krieg und die Aufgaben der Arbeiterklasse« fra begyndelsen af oktober 1939 blev disse synspunkter videreført. Det blev fremhævet at Hitlertyskland, Frankrig og England hver især i samme omfang var skyld i krigens udbrud. »Denne imperialistiske krig, som Hitler-regimet og den engelsk-franske imperialisme har sluppet løs, kan ikke ende med den militære sejr for det ene og nederlaget for det andet borgerskab; den må afsluttes, ..., med de enkelte landes eget borgerskab, gennem den proletariske revolution og oprettelsen af proletariatets diktatur og med opbygningen af det socialistiske samfund«. Men på trods af den tydelige forandring i vurderingerne, talte ALN på dette tidspunkt fortsat om, at »den tyske arbejderklasse hensynsløst må videreføre den antifascistiske kamp i denne

krig, for Hitler-diktaturets fald ...« Med hensyn til holdningen til socialdemokratiet udtalte ALN, at der »i denne vanskelige kamp ikke længere er plads til reformismen indenfor arbejderbevægelsen«, og at de socialdemokratiske arbejdere derfor må kæmpe side om side med kommunisterne og i den sidste ende under deres revolutionære ledelse.[18]

Med denne udtalelse lå ALN helt på linie med det kursskifte, som var under udviklingen indenfor KPD's ledelse og Komintern. Andre og senere erklæringer fra ALN findes tilsyneladende ikke og er i al fald hidtil ikke blevet fundet.

I slutningen af oktober 1939 blev Heinrich Wiatrek og Karl Mewis, den daværende leder af Abschnittsleitung Mitte (ALM), der i efteråret 1938 var blevet flyttet fra Tjekoslovakiet til Sverige, opfordret til at komme til Moskva. De skulle aflægge beretning og deltage i partiledelsens afsluttende diskussioner om den nye politiske taktik. I modsætning til Mewis tog Wiatrek ikke til Sovjet. Ifølge Mewis havde Wiatrek i forlængelse af en samtale med DKP's formand, Aksel Larsen, meddelt, at han var ud af stand til at rejse. Som begrundelse anførte Wiatrek, at han dels ubetinget måtte afvente to instruktørers tilbagevende fra Hamburg, dels at Aksel Larsen snart ville komme til Moskva og på Wiatreks vegne overgive KPD's ledelse den ønskede beretning.

Til gengæld mødtes Wiatrek med Mewis inden dennes afrejse. Her fik Mewis det indtryk, at Wiatrek i virkeligheden var bange for at rejse til Sovjetunionen som følge af den gennem processerne skabte situation.[19]

Partiledelsens diskussioner forløb yderst stormfuldt.[20] De førte til vedtagelsen af den »Politische Plattform« af 30.12. 1939.[21] Den med platformen formulerede politiske kurs modsvarede – ifølge Mewis – i sin taktiske orientering i hovedsagen den daværende sovjetiske udenrigspolitik. På grund af et vis pres fra SUKP's side førte det på sin side til en vis afsvækkelse af kritikken af det fascistiske diktatur i Tyskland.[22] I organisatorisk henseende blev Bruxelles-konferencens beslutninger annulleret. KPDs virksomhed skulle nu påny centraliseres og man stillede sig opgaven at opbygge en fast partiorganisation med en central ledelse i selve Hitlertyskland. Desuden skulle der arbejdes for at skabe en kommunistisk ungdomsorganisation indenfor dels Hitlerjugend, dels Bund Deutscher Mädchen.[23]

Mere konkret blev det besluttet, at Karl Mewis, Heinrich Wiatrek og Herbert Wehner skulle danne den nye ledelse i Hitlertyskland. Forberedelserne skulle træffes fra især Sverige og til dels fra Danmark. Som følge heraf skulle den hidtidige ALM overtage funktionen som en, i realite-

ten nydannet såkaldt operativ udlandsledelse, mens de øvrige hidtidige afsnitsledelser skulle nedlægges. Wiatrek skulle som befuldmægtiget for partiledelsen i Danmark indlede organisatoriske skridt til dannelsen af den kommende indlandsledelse og finde nye veje til at komme over grænsen til Hitlertyskland. Mens de fleste af ALN's resterende medarbejdere nu skulle overføres til partiorganisationen, var det hensigten at inddrage enkelte af dem i løsningen af de forestående opgaver.[24]

I midten af januar 1940 orienterede Karl Mewis Heinrich Wiatrek om partiledelsens beslutninger og den politiske platform på et nyt møde i Göteborg, som også Conrad Blenkle deltog i. Mewis meddelte desuden, at han efter sin hjemkomst fra Moskva havde fået yderligere instrukser. De gik ud på, at alle medlemmer af eksilorganisationen, der ikke løb fare at få en hård straf, omgående skulle vende tilbage til Hitlertyskland og lade sig legalisere dér. Ifølge Mewis akcepterede Wiatrek og Blenkle den nye politiske kurs og de forestående opgaver. De fremhævede dog, at det ville blive vanskeligt at overbevise alle partimedlemmer herom.[25]

Stemnings- og situationsberetningerne fra eksilgruppens daværende medlemmer om den videre udvikling modsiger hinanden på flere måder. Det gælder både de politiske diskussioners og differencers omfang og karakter samt bedømmelsen af de forskellige aktører, deres daværende holdninger og rolle. Men der kan ikke herske tvivl om, at eksilgruppens hovedopmærksomhed og altdominerende aktivitet i begyndelsen af 1940 drejede sig om at nå frem til en stillingtagen til den nye politiske linie og opgaver. De den gang aktuelle spørgsmål blev drøftet på talrige møder indenfor den resterende del af afsnitsledelsen, mellem den og El, på møder for de såkaldte funktionærer og med DKP's ledelse.

Under disse diskussioner opstod der politiske differencer, der især efter Danmarks besættelse, 9.4. 1940, fik alvorlige følger. Uenighederne vedrørte den kommunistiske bevægelses kursskifte i almindelighed og de beslutninger i særdeleshed, som KPD's ledelse havde truffet som følge af den nye politiske taktik. Især to spørgsmål stod i forgrunden: 1) vurderingen af perspektivet for den nye taktiske orientering og af ikke-angrebspagtens stabilitet samt 2) bedømmelsen af de udstukne organisatoriske opgaver og herunder især af remigrationsparolen.

Ifølge Alfred Drögemüller, hvis beretning – til forskel fra blandt andet Max Spangenbergs og Kurt Adams redegørelser[26] – tilkommer langt større sandhedsværdi, var Heinrich Wiatrek og nogle af hans nærmeste medarbejdere af den opfattelse, at ikke-angrebspagten var en stabil aftale, og

at der ikke var fare for, at den ville blive brudt fra Hitlertysklands side, idet det tyske storborgerskabs såkaldte øst-orientering angiveligt havde sat sig endeligt igennem. Desuden så de pågældende visse muligheder for, at KPD påny kunne virke legalt, fordi det fascistiske diktatur som følge af krigssitatuionen havde brug for en bredere social basis i arbejderklassen. Og denne basis ville socialdemokratiet som følge af deres entydige stillingtagen til fordel for Frankrig og England ikke være i stand til at give nazisterne. Ydermere blev overvindelsen af den britiske imperialisme betragtet som hovedmålet for krigen. Som følge heraf var især Heinrich Wiatrek, Walter Weidauer og Kurt Adam af den opfattelse, at den fascistiske værnemagt objektiv set forsvarede Sovjetunionen ved vestvolden.[27] Derfor konkludere Heinrich Wiatrek og hans meningsfæller efter forudgående differencer med Conrad Blenkle, at det til forskel fra situationen under 1. verdenskrig ikke kunne være kommunisternes opgave at bedrive en defaitistisk propaganda indenfor værnemagten og at arbejde for at svække dens kampkraft.[28]

Sålænge det ikke er muligt at foretage en nærmere undersøgelse af de instrukser, som Heinrich Wiatrek fik fra KPD's ledelse gennem både Karl Mewis og Aksel Larsen, kan det ikke afgøres definitivt, om den af Alfred Drögemüller skildrede bedømmelse af situation kun var hhv. Wiatreks og hans medarbejderes egen opfattelse og deres forkerte fortolkning og konklusion med hensyn til de modtagne anvisninger eller om de faktisk var i overensstemmelse med partiledelsens daværende linie. Tager man udgangspunkt i den politiske platform og en autoritativ artikel i »Die Welt« af Walter Ulbricht fra februar 1940, må det konstateres, at Wiatreks og hans medarbejderes holdninger dog helt igennem lå i forlængelse heraf.[29]

Under alle omstændigheder blev den her beskrevne politiske linie fremlagt af Walter Weidauer på et møde i februar 1940, som ledelsesmedlemmer, gruppeledere og andre såkaldte funktionærer var blevet indkaldt til.[30]

Redegørelsen udløste hos de tilstedeværende – langt mere end det havde været tilfælde, da man i august 1939 blev bekendt med ikke-angrebspagten – bestyrtelse, forvirring og usikkerhed. Kun Alfred Drögemüller og Willi Adam erklærede åbent, at de ikke kunne godkende denne politiske linie, der efter deres opfattelse betød en politisk-ideologisk kapitulation overfor Hitlerfascismen. På grund af deres stillingtagen blev de derpå straks »hægtet af«, det vil sige, at eksilgruppens ledelser søgte at isolere dem.[31]

Dette mødes forløb blev starten til en proces, der i den følgende tid førte til den samlede eksilgruppes splittelse og til dannelsen af to i realiteten selvstændige KPD-partigrupper her i landet.[32]

Hvis den af afsnitsledelsen fremlagte politiske linie virkelig var i overensstemmelse med de daværende instrukser fra KPD's ledelse i Moskva, er det bemærkelsesværdigt, at Alfred Drögemüller og Willi Adam dels på grund af deres politiske erfaringer, dels som følge af deres principielle tillid til Sovjetunionen, SUKP, Komintern og KPD med rette indtog en partioppositionel holdning, der i så fald bragte dem i en ingenlunde tilsigtet konflikt med den officielle partilinie.

Eksilgruppens meninge medlemmer blev underrettet om remigrationsparolen gennem deres gruppeleder. Meddelelsen bidrog til den videre differentieringsproces indenfor eksilgruppen. Et flertal af medlemmerne akcepterede parolen. Samtidig erklærede mange, at de godt ville tage illegalt til Hitlertyskland for at deltage i modstandskampen, men at de under ingen omstændigheder var indstillet på at udlevere sig selv frivilligt til den fascistiske forfølger.[33]

I forbindelse med disse diskussioner blev det med eftertryk tydeligt, at eksilgruppens organisatoriske struktur var en alvorlig hæmsko for en fælles afklaring. De fraværende rammer for kollektive diskussioner skabte grobund for rygter om enkelte medlemmers og gruppers holdninger og dermed også for en indbyrdes mistillid, der i den følgende tid havde negative følger.

Besættelsens skygge

Situationen indenfor eksilgruppen blev yderligere tilspidset efter og som følge af Hitlertysklands overfald på Danmark. Hertil bidrog ved siden af de politiske uenigheder også en række andre forhold. Umiddelbart efter 9.4. 1940 forbød EL partigrupperne at afholde flere møder. Det indebar, at medlemmerne nu var henvist til at drøfte de aktuelle spørgsmål på to- eller tremandshånd i forbindelse med såkaldte træf på gaden eller i parker.

I overensstemmelse med en aftale med DKP skulle de tyske kommunister afholde sig fra enhver handling og aktivitet, der kunne true det danske partis fortsatte legalitet. Derfor insisterede DKP på, at eksilgruppen forholdt sig fuldstændig passivt overfor besættelsesmagten. På samme måde var det hensynet til det danske partis stilling, der betingede et pålæg til de tyske kommunister om ikke at søge tilflugt i illegaliteten.

Tværtimod blev det indskærpet, at de skulle beholde deres hos politiet anmeldte bopæl. I forlængelse heraf skulle de også efterkomme myndihedernes forordning af 30.4. 1940, der pålagde alle udlændinge at lade sig registrere hos politiet.[34]

Her skal der ikke tages stilling til, om disse pålæg var udtryk for legalitetsillusioner hos DKP. Men DKP's krav til de tyske kommunister bidrog til at skærpe de allerede eksisterende modsætninger indenfor den samlede eksilgruppe. Det skyldtes ikke mindst, at pålæggene kun berørte KPD's menige medlemmer og ikke de få ledelsesmedlemmer, der jo i forvejen levede illegalt.[35] Da det så – ikke uden grund – i første omgang så ud til, at besættelsesmagten ikke med det samme indledte en mere omfattende forfølgelse af Hitlerflygtningene, opstod der på grund heraf og som følge af de øvrige uafklarede politiske spørgsmål det i virkeligheden forkerte indtryk af ikke at være truet.[36] Det hævnede sig, da den første større arrestationsbølge satte ind i sommeren 1940. I tidsrummet juni til august blev der anholdt ca. 40 flygtninge, der af myndighederne blev betragtet som kommunister. Af dem var 25 på dette tidspunkt anerkendt af Røde Hjælp, mens de resterende 15 havde fået frataget deres anerkendelse. Efter al sandsynlighed var disse 15 ikke længere medlemmer af DKP, men de var enten blevet ekskluderet eller havde selv brudt med partiet. At der ikke blev anholdt endnu flere på dette tidspunkt, skyldtes den omstændighed, at mellem 20 og 25 partimedlemmer, der blev eftersøgt af de danske myndigheder, havde valgt at sætte sig ud over DKP's og EL's pålæg og allerede i besættelsens allerførste tid var blevet halv- eller hel illegale.[37] Under betydelige vanskeligheder skaffede de pågældende sig nye boliger eller i det mindste skiftende sove- og opholdssteder. At dette i det hele taget kunne lade sig gøre, skyldtes den hjælp, som de pågældende fik af danske bekendte og venner. Blandt dem var også medlemmer af DKP, der på denne måde satte sig ud over deres partiledelses påbud om ikke at give husly til nogen illegal tysk kommunist.

Gennem anholdelserne og forsøgene på at undgå arrestationen ved at gå i illegaliteten mistede remigrationsparolen i praksis sin betydning. Men samtidig var der nu på en måde sket en tredeling af eksilgruppen: 1) den tidligere ALN og dens resterende medarbejdere, 2) de partimedlemmer der endnu befandt sig på fri fod, enten fordi de var blevet illegale eller fordi de indtil da endnu ikke var kommet i hverken de danske myndigheders eller besættelsesmagtens søgelys, 3) de medlemmer, der var blevet anholdt og som i august 1940 blev interneret i Horserød. Her

Horserødlejren under den tyske besættelse. (ABA)

fungerede – ifølge Max Spangenberg – Willi Grünert, Max Schäfer og Wilhelm Wittkowsky som en slags partiledelse for de internerede.[38]

ALN-gruppen genoptog allerede kort tid efter besættelsen sit politiske virke. Heinrich Wiatrek mødtes en gang om ugen med Conrad Blenkle, Arthur Mannbar, Karl Nieter og Valdemar Verner. I juni 1940 blev også Paul Helms påny inddraget i gruppen, ligesom Paul Werther indtil slutningen af året deltog i dens aktiviteter. Gruppen diskuterede den politiske situation og søgte at holde sig ajour med den politiske udvikling gennem informationsbreve, som de forskellige gruppemedlemmer udarbejdede på basis af avisudklip. Denne form for møder blev videreført indtil Wiatreks anholdelse i maj 1941. Parallelt hermed var ALN-gruppens virke koncenteret om løsningen af forskellige opgaver i forbindelse med den planlagte opbygning af en ny indlandsledelse i Hitlertyskland.

Under de allerstørste vanskeligheder sonderede først Paul Werther og sidenhen Paul Helms mulighederne for at komme over grænsen til Hitlertyskland. Allerede i marts 1940 og det vil sige endnu inden Danmarks besættelse var Rudolf Hallmeyer og Arthur Emmerlich blevet sendt fra Sverige til Danmark. De to skulle herfra tage til Berlin og Hamburg for at skabe de organisatoriske forudsætninger for indlandsledelsens tilsigtede virke. Begge to fik anvist et illegalt opholdssted hos medlemmer af DKP. Indkvarteringen levede ingenlunde op til de uden tvivl nødvendi-

ge sikkerhedsforanstaltninge. Men det tydeliggjorde blot de eksisterende vanskeligheder med at finde et velegnet logi. Således var Rudolf Hallmeyers kvarter indtil besættelsen blevet brugt til møder for ALN's medarbejdere. Endnu efter 9.4. 1940 sov Kurt Adam samme sted, ligesom Otto Brenzel havde et lille værksted i husets kælder.[39] Først efter måneders forberedelse lykkedes det i henholdsvis juni og august 1940 at skaffe Hallmeyer og Emmerlich skibsmulighed til Stettin.

At alene de allerførste forberedelser til indlandsledelsens dannelse var forbundet med store problemer, viste sig også på en anden måde. Det havde været hensigten at sende Conrad Blenkle til Amsterdam, hvor han skulle informere den tidligere Afsnitsledelse Vest om den politiske platform. Planen måtte imidlertid opgives, da det som følge af den skærpede grænsekontrol viste sig at være umuligt at foretage rejsen.[40]

I lyset af disse vanskeligheder var Rudolf Hallmeyers og Arthur Emmerlichs opgaver i selv Hitlertyskland nærmest umulige. Hallmeyer blev anholdt kun få dage efter Emmerlichs ankomst til Berlin. Selv om de to endnu nåede at gennemføre tre korte møder, blev det planlagte samarbejde aldrig en realitet.[41]

Afsnitsledelsens endeligt

Vanskeligheder blev ikke mindre, da det lykkedes for Gestapo at trænge ind i ALN-gruppen. Det skete, da Arthur Mannbar, hvis virkelige identitet indtil da ikke var kendt af hverken Gestapo eller af de danske myndigheder, blev anholdt 25.5. 1940. Han var ved et tilfælde kommet i forfølgerens søgelys. Det tyske kontor for valutakontrol opsnappede et brev, der var påført en adresse med et dansk navn i Lyngby og som viste sig at være forsynet med en hemmelig tekst. Da udlandsbrevkontrollen var i stand til at få fat i flere breve, der var stilet til den samme person, forlangte besættelsesmagten, at de danske myndigheder greb ind, og at brevmodtageren skulle anholdes, hvis det var tysk flygtning. Det viste sig, at adressaten faktisk var dansker. Men gennem hans afhøring fandt politiet hurtigt ud af, at adressen blev benyttet af de tyske kommunister. Derpå var det danske politi snart i stand til at anholde Arthur Mannbar. Kun knap en måned senere blev han udleveret til Gestapo og bragt til Hamburg.[42]

Under forundersøgelserne afgav Mannbar ifølge procesakterne meget omfattende forklaringer, der væsentligt bidrog til at blotlægge hele ALN's organisatoriske opbygning og virksomhed for de fascistiske myndigheder. Alligevel blev der ikke umiddelbart foretage flere anholdelser.[43]

Som nævnt, fortsatte Heinrich Wiatrek og Conrad Blenkle indtil foråret 1941 deres regelmæssige møder med Paul Helms, Karl Nieter og Valdemar Verner. Men omkring påske 1941 modtog ALN-gruppen fra Stockholm besked om at indstille al videre politisk aktivitet.[44] Tilsyneladende rettede gruppen sig dog ikke efter opfordringen. Det gjorde det muligvis lettere for Gestapo at forberede det afgørende slag mod den forhenværende afsnitsledelse. En vigtig rolle spillede i denne sammenhæng Karl Köhler. Han havde været en af Karl Nieters kontaktpersoner under dennes instruktørrejser til Hamburg, og tilsyneladende opsøgte også Arthur Emmerlich kort før sin arrestation Köhler. Meget tyder på, at Gestapo på dette tidspunkt fik kendskab til Emmerlichs forbindelseslinie til hans tidligere logi i København, og at man benyttede Köhler som lokkedue. Mens Arthur Emmerlich ikke – som planlagt – var i stand til at vende tilbage til København, dukkede Köhler pludselig i begyndelsen af maj 1941 op på Emmerlichs kontaktadresse, som Kurt Adam på dette tidspunkt igen brugte som opholdssted.

Kurt Adam formidlede en kontakt til den forhenværende ALN og Köhler havde flere møder med Heinrich Wiatrek, og Paul Helms. Det blev aftalt, at Köhler skulle transportere illegalt materiale til Hamburg, når han rejste tilbage. Man blev også enig om at mødes med Karl Nieter og Valdemar Verner for i fællesskab at drøfte, om disse påny kunne tage på instruktørrejser til Hamburg. Dette sidste møde blev dog ikke til noget, idet Heinrich Wiatrek på vej derhen blev anholdt 19.5. 1941.[45]

Det skyldtes antageligt et tilfælde, at også Lothar Hofmann blev arresteret ved denne lejlighed. Umiddelbart efter Wiatreks pågribelse opsøgte Hofmann nemlig nogle danske kommunisters lejlighed, der tjente som såkaldt »anløbssted« og som også havde været udset som mødested for den planlagte sammenkomst mellem Wiatrek og Köhler. Da Hofmann ankom til lejligheden, der blev bevogtet af det danske politi, løb han lige i armene på det. Lothar Hofmann var tilmed så uheldig, at han havde seks afskrifter af skriftet »Der zweite Kriegswinter« på sig. Kort forinden havde han fået dette skrift af EL's tidligere forbindelsesmand i DKP, Johannes Hansen. Hofmann havde derpå fremstillet afskrifterne, hvoraf de to havde været tiltænkt ALN-gruppen, mens de øvrige skulle bruges af partiorganisationen.[46]

Med disse to anholdelser lykkedes det for Gestapo at trænge ind i både den forhenværende afsnitsledelse og emi-ledelse. Godt en måned senere medførte Hitlertysklands overfald på Sovjetunionen, at besættelsesmagten stillede krav om en ny arrestationsaktion mod de i landet værende

antinazistiske flygtninge. Om ikke før, så burde alle tyske kommunister, der endnu var på fri fod, seneste på dette tidspunkt have fået klarhed over den politiske situation i almindelighed og deres egen stilling i særdeleshed. Mens det tilsyneladende også var tilfælde med hensyn til de aktuelle politiske opgaver, medførte ALN-gruppens reaktion på Heinrich Wiatreks anholdelse en yderligere skærpelse af differencerne indenfor den samlede eksilgruppe.

ALN-gruppen, der nu kun bestod af Conrad Blenkle, Paul Helms, Willi Boller, Otto Brenzel, Karl Nieter, Max Spangenberg og Valdemar Verner, fortsatte efter 22. juni med at mødes og gruppen søgte også at intensivere sin politiske virksomhed. I første omgang blev det besluttet at mangfoldiggøre Stalins radiotale af 3.7. 1941, som Max Spangenberg havde aflyttet og nedskrevet stenografisk. Denne plan blev imidlertid opgivet, da man anså den for at være for risikabelt. Desuden søgte man uden held at få sendt en beretning til Karl Mewis i Stockholm.[47]

Men mens forholdet til partiorganisationen var mindre spændt med hensyn til vurderingen af den videre kamp mod Hitlerfascismen, så blev tilnærmelsen især belastet af ALN-gruppens bedømmelse af Heinrich Wiatreks anholdelse. Gennem Wiatreks danske samlever, som ingen af de tyske kommunister hidtil havde haft kendskab til, fik man straks efter hans arrestation informationer, der skabte den, som det skulle vise sig, berettigede mistanke, at Wiatrek var Gestapo særdeles behjælpelig i forbindelse med den videre forfølgelse af de tyske kommunister. Alfred Drögemüller, der i mellemtiden var blevet medlem af partiorganisationens ledelse, søgte at overbevise ALN-gruppen herom og han advarede dem mod de heraf betingede farer.[48] Men Heinrich Wiatreks forhenværende medarbejdere mente ikke at kunne fæste lid til disse informationer. De var derimod af den opfattelse, at det muligvis var Gestapo selv, der havde spredt informationerne om Wiatreks samarbejdsvillighed. Derfor mente de videre, at gruppen omkring Alfred Drögemüller var hoppet på en tilsigtet provokation. Efterhånden som den anden forfølgelsesaktion skred frem, blev to af ALN's tidligere sekretærer, Carola Kern og Lieselotte Schlachcis anholdt 27.6. 1941. 7.7. 1941 fulgte arrestationen af Lotte Møller, som først umiddelbart før besættelsen var kommet fra Sverige til Danmark for at arbejde som sekretær for Heinrich Wiatrek. Lotte Møller var i stand til at smugle en meddelelse ud af fængslet. Heraf fremgik det, at hun var blevet konfronteret med Wiatrek, og at denne havde opfordret hende til at give Gestapo alle oplysninger om eksilgrup-

pen, som hun havde kendskab til. Samtidig havde Wiatrek sagt til hende, at han skriftligt havde distanceret sig fra KPD's politik og virke.

Ifølge Alfred Drögemüller var Conrad Blenkle først nu rede til at se i øjnene, at Heinrich Wiatrek samarbejdede med Gestapo. Men samtidig forlangte Blenkle, at der blev indledt en partimæssig undersøgelse mod Kurt Adam, idet det var ham, der havde formidlet kontakten mellem Karl Köhler og Heinrich Wiatrek og som derfor kunne tænkes at have del i den sidstnævntes anholdelse. Mistanken om en eventuel forbindelse mellem Kurt Adam og Gestapo havde tillige forbindelse med en anden af ALN's instruktørers skæbne. Det drejer sig om Hans Donath, der kort før krigens udbrud ikke var vendt tilbage fra en instruktørrejse til Stettin, hvor en af Kurt Adams bekendte, Werner Krause, fungerede som kontaktperson. I et forsøg på at klarlægge, hvad der var sket med Hans Donath, blev Kurt Adam sendt på en resultatløs rejse til Stettin. Tilbagerejsen gik via Berlin. Som led i den almindelige procedure ved den slags rejser skulle han have sendte et postkort fra Berlin til København, hvilket han ikke fik gjort. Også denne omstængihed bidrog efter Heinrich Wiatreks arrestation til, at der blev rettet mistanke mod Kurt Adam. Dertil kom ydermere, at Werner Krause efter Danmarks besættelse dukkede op i Århus og søgte at komme i kontakt med eksilgruppen. Kurt Adam og Paul Werther mødtes da også med ham. Men da de ikke kunne finde ud af, om Werner Krause arbejdede for Gestapo, afbrød de forbindelsen. Heller ikke undersøgelseskommissionen, der nu fik til opgave at udrede trådene, var i stand til at trænge til bunds i sagen. Men af forsigtighedshensyn blev det besluttet at fratage Kurt Adam hans funktioner og at isolere ham, mens man undlod at udelukkke ham fra KPD.[49]

30.7. 1941 faldt også Karl Nieter efter – som det hedder i politiets akter – lang tids efterforskning i forfølgernes hænder.[50] På trods af dette fornyede slag mod ALN-gruppen, så det i første omgang ud, som om de to partigrupper nu kunne overvinde de bestående differencer.

I August 1941 valgte partiorganisationen Alfred Drögemüller og Karl Winkel som ny ledelse. Den orienterede DKP skriftligt om udviklingen i den samlede eksilgruppe.[51] DKP videregav brevet på sin side til ALN-gruppen, der i begyndelsen af september sendte partiorganisationen en skrivelse.[52] Det banede tilsyneladende vejen for en række møder mellem partiorganisationen og ALN-gruppen i september og oktober 1941. På et såkaldt funktionærsmøde blev der opnået enighed om at indlede et samarbejde og at danne en fælles ledelse, der skulle bestå af Alfred Drögemüller, Karl Winkel og Conrad Blenkle. Men før denne plan var blevet

realiseret, blev Paul Helms arresteret 20.10. 1941. Anholdelsen fandt sted i en lejlighed, som Heinrich Wiatrek havde kendskab til. Under henvisning hertil var partiorganisationen af den opfattelse, at det skete var udtryk for, at Helms ikke havde taget advarslen mod Wiatreks samarbejde med Gestapo tilstrækkelig alvorligt. Af frygt for at det også gjorde sig gældende for de øvrige medlemmer af ALN-gruppen, afbrød gruppen omkring Alfred Drögemüller nu alle bestående forbindelser.[53]

Uden at gå nærmere ind på Gestapos videre jagt på de tyske kommunister, står det uden tvivl fast, at både Heinrich Wiatrek og Paul Helms, der begge endnu en gang i december 1941 af Gestapo blev bragt til København, havde del i den videre forfølgelse og i anholdelsen af Conrad Blenkle 16.12. 1941.[54] Med Blenkles arrestation havde Gestapo fået fat i hele afsnitsledelsen. Dermed var denne aktion afsluttet med succes. Til gengæld lykkedes det herefter ikke for Gestapo påny at trænge ind i kredsen af de tiloversblevne medlemmer af KPD. Den senere anholdelse af Willi Boller, 9.10. 1942, skyldte således udelukkende, at han antageligt af personlige grunde blev stukket af en dansk kvinde, som han havde levet sammen med.[55]

Splittelsens overvindelse

For den tilstræbte overvindelse af modsætningerne mellem de to partigrupper og for koncentrationen af de begrænsede kræfter betød Paul Helms' og Conrad Blenkles arrestationer et nyt tilbageslag.

Den stærkt formindskede ALN-gruppe, der nu kun talte Otto Brenzel, Max Spangenberg og Valdemar Verner, opfordrede partiorganisationen under Alfred Drögemüllers ledelse i begyndelsen af marts 1942 til at føre beslutningerne fra funktionærsmødet i efteråret 1941 ud i livet og til at indlede et samarbejde. I et længere brev gjorde ALN-gruppen rede for sin opfattelse af de bestående differencer og deres baggrund. Gruppen beskyldte især Heinrich Wiatrek, Paul Helms, Kurt Adam og Wilhelm Wittkowsky for i den første fase af krigen at have udlagt KPDs linie og opgaver på en fejlagtigt måde. Som eksempel herpå henviste gruppen til Wiatreks opfattelse, at det måtte være kommunisternes opgave at forsvare Tyskland mod den engelske imperialisme. Videre blev det anført, at Wiatrek havde holdt fast i remigrationsparolen, da den forandrede politiske situation stillede krav om dens tilbagekaldelse. Ydermere havde især Wiatrek og Helms haft illusioner om den faktiske situation i Hitlertyskland, arbejderklassens styrke, den fascistiske propagandas succes og det

fascistiske statsapparats magt. Ifølge ALN-gruppen var disse spekulationer og illusioner blevet væltet over ende, da overfaldet på Sovjetunionen blev indledt. Men under indtryk af værnemagtens militære succes i begyndelsen af felttoget mod Sovjet var Wiatrek og hans nærmeste medarbejdere efter gruppens mening nu kommet til at ligge under for helt nye fejlvurderinger, der efter deres mening havde resulteret i en undergravning af tilliden til SUKP's politik, til KPD og arbejderklassen samt til perspektivet for den fortsatte antifascistiske kamp. ALN-gruppen fremdrog desforuden konsekvenserne af det efterhånden mangeårige eksil, det politiske eksils sammensætning i Danmark, generelle svagheder i eksilgruppens politiske arbejde og mangler i kadrepolitikken. Som udtryk herfor blev der henvist til, at Paul Helms var blevet medlem af afsnitsledelsen, selv om det havde været kendt, at han tidligere havde været en af de såkaldte Versöhnler, og at han aldrig til fulde havde overvundet sin »Versöhnler«-ideologi.

Mens ALN-gruppen implicit hævdede, at den selv altid havde repræsenteret den »korrekte« politiske linie, kritiserede Heinrich Wiatreks tidligere medarbejdere indirekte partigruppen omkring Drögemüller for, at flertallet af partimedlemmerne udenfor afsnitsledelsen helt generelt havde afvist remigrationsparolen. På denne måde havde fortalerne for denne holdning ikke erkendt de angiveligt reelle muligheder for at styrke KPD i Hitlertyskland som følge af ikke-angrebspagten. Derved havde de indirekte svækket partiet på et tidspunkt, hvor der havde været behov for den størst mulige koncentration af alle kræfter.

Som afslutning på deres brev erklærede dets forfattere, at organisationens sikkerhed nu var garanteret, og at man derfor kunne koncentrere sig om den samlede eksilgruppes egentlige fælles opgaver. ALN's tidligere medarbejdere, som de kaldte sig selv i brevet, ønskede derfor at indlede nærmere mundtlige forhandlinger om løsningen af disse opgaver. Deres forslag hertil ville ALN-gruppen dog først drøfte med DKP, inden de med det danske parti som mellemmand skulle sendes til gruppen omkring Alfred Drögemüller.[56]

ALN-gruppens fremstilling tilfredsstillede dog ikke partiorganisationen, der mente, at ALN's tidligere medarbejdere stadigvæk ikke var rede til at vurdere deres egen rolle i sammenhæng med især Heinrich Wiatreks opfattelser og Gestapos oprulning af afsnitsledelsen tilstrækkelig selvkritisk. Drögemüllers partigruppe gjorde afklaringen af disse spørgsmål og af de øvrige eksisterende differencer til en forudsætning for »at afslutte den fortsatte organisatoriske splittelse og den indtil nu igangvæ-

rende politiske kamp på en positiv måde«.[57] ALN's tidligere medarbejdere var på deres side af den opfattelse, at partiorganisationens kritik på ingen måde var berettiget. De afviste den i endnu et brev. Men netop dette brev tydeliggør, at differencerne mellem de to grupper ikke kun drejede sig om bedømmelsen af de årsager, der førte til Gestapos succesrige slag mod ALN. På den ene side var ALN-gruppen ikke villig til at indrømme, at den samlede eksilgruppe reelt var blevet splittet i to selvstændige grupper. Efter dens opfattelse drejede det sig »ene og alene om to partienheder, der skulle løse forskelligartede opgaver«. På den anden side fremhævede ALN's tidligere medarbejdere, at de ikke kunne tilslutte sig forskellige af Drögemüller-gruppens politiske vurderinger. Som eksempler nævnte ALN-gruppen påny holdningen til remigrationsparolen, kravet om at bedrive et defaitistisk og antimilitarisk arbejde indenfor værnemagten i krigens første fase og en benægtelse af den påståede kendsgerning, at England og Frankrig på dette tidspunkt havde overtaget rollen som aggressor.[58] Men netop derved viser det sig – efter min mening – at partiorganisationen omkring Drögemüller i hele perioden 1939-1941 havde haft en langt mere rigtig bedømmelse af den politiske situation og de heraf betingede opgaver end afsnitsledelsen og dens medarbejdere.

Disse reelle politiske uoverensstemmelse blev heller ikke afklaret i den efterfølgende tid. Men idet begge grupper ikke desto mindre tilstræbte en samling af de få kræfter, der var til rådighed, førte langvarige fortsatte forhandlinger i sensommeren 1942 til en fælles erklæring, der indebar en overvindelse af den samlede eksilgruppes splittelse. Erklæringen var udtryk for et forlig. ALN-gruppen erklærede sig nu enig i partiorganisationens vurdering af Heinrich Wiatreks rolle i forbindelse med Gestapos slag mod ALN. Til gengæld undlod man at tage stilling til de mere overordnede differencer vedrørende den politiske situation i perioden 1939-1941.[59]

At der på dette tidspunkt fortsat bestod en vis gensidig mistillid, viste sig derved, at partiorganisationen afviste at optage Otto Brenzel i den nye fælles ledelse. Ikke overraskende blev denne afvisning mødt med utilfredshed fra Brenzels, Max Spangenbergs og Valdemar Verners side. Omvendt var de i den første tid afvisende overfor at efterkomme ledelsens beslutninger. Disse divergenser havde dog ingen betydning for det fortsatte fælles praktisk politiske arbejde, idet man var enig om at tilsidesætte alle hidtidige politiske og også personlige differencer til fordel for de aktuelle politiske opgaver.

På denne baggrund ophævede DKP sit forbud mod de tyske kommunisters selvstændige deltagelse i modstandskampen. Dette forbud havde været i kraft siden Heinrich Wiatreks anholdelse, ligesom DKP havde insisteret på, at de tyske kommunister måtte overvinde deres indbyrdes stridigheder, før de kunne genoptage deres politiske virke. På et møde i februar 1943 mellem Alfred Drögemüller, Karl Winkel, Willi Adam, Paul Werther og Karl Thumm for eksilgruppen og Thorkild Holst for DKP diskuterede man og blev enig om grundlaget for KPD-gruppens virke og samarbejdet med den danske modstandsbevægelse.[60]

De tyske kommunisters virke i årene 1943 til 1945 resulterede i, at de opnåede Frihedsrådets officielle anerkendelse som del af den danske modstandsbevægelse. Selve dette bidrag til kampen mod den tyske fascistiske besættelsesmagt falder dog uden for rammererne af denne artikel. Det gælder også de mere sporadiske ansatser til en modstandsaktivitet i årene 1939 til 1940, der stod i skyggen af den her skildrede uenighed og splittelse blandt de tyske kommunister i eksilet i Danmark.

Noter

1. Der findes endnu ingen helhedsfremstilling af dette emne. I 60erne og 70erne arbejdede *Manfred Bobert*, Ernst-Moritz-Arndt-Universität/Greifswald med et større forskningsprojekt, der dog som følge af hans død ikke blev afsluttet. Delresultater af hans undersøgelser findes i *Carl Madsen Arkiv* i Det kongelige Bibliotek og i min besiddelse. I begyndelsen af 70erne påbegyndte *Max Spangenberg*, til dels i samarbejde med andre forhenværende kampfæller fra eksilårene i Danmark, en større undersøgelse. Men heller ikke han nåede at færdiggøre den før sin død. Delresultater herfra, dvs. interviews, skitser, dokumenter mv. findes i mit arkiv (arkiv-hup).

   En fortsat værdifuld indføring i KPD's eksil i Danmark er *Ole Stender-Petersen*, Den tyske, kommunistiske emigration i Danmark 1933-1945, *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie*, nr. 10, juni 1978 og nr. 11, oktober 1978. De iøvrigt foreliggende publikationer, der omhandler denne artikels emne, vil til dels blive hhv. nævnt og omtalt nedenfor.
2. Ernst Wollwebers hhv. den såkaldte Wollweber-organisations rolle kan ikke vurderes nærmere ud fra de tilgængelige kilder og foreliggende litteratur. Uddrag af Wollwebers beretning i Zentrales Parteiarchiv i Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung (tidligere Institut für Marxismus-Leninismus, Zentrales Parteiarchiv, IML/ZPA), som befinder sig i mit arkiv (materiale, som i original, afskrift eller kopi befinder sit i mit private arkiv betegnes i det følgende som *arkiv-hup*), indeholder kun få virkelig relevante og mere indgående oplysninger. *Erik Nørgaards* mangeårige undersøgelser af emnet, jvf. Drømmen om verdensrevolutionen. Komintern og de revolutionære søfolk. – Truslen om krig. Komintern, folkefront og 5. kolonne. – Krigen før krigen. Wollweber-organisationen og skibssabotagen. – Krig og slutspil. Gestapo og det danske politi mod Kominterns »bombefolk«. Lynge 1985 + 1986, indeholder mange enkeltoplys-

ninger, men opfylder ingenlunde de nødvendige kildekritiske krav. Se min anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, bind 87, hft. 1/1987.

3. Indtil krigens start var partisekretær, den senere borgmester i København, Johannes Hansen forbindelsesmand mellem DKP og EL. Han blev afløst af den tidligere og også senere redaktør af Arbejderbladet/Land og Folk, Thorkild Holst. Samtale med Thorkild Holst, 5.1. 1990. Der fandtes desuden en direkte kontakt mellem ALN og DKPs formand, Aksel Larsen. I fælles møder deltog også andre af DKPs ledende funktionærer som Martin Nielsen og den daværende faglige sekretær, Hartvig Sørensen. Se note 34. og samtale med Karl Winkel, 6.1. 1990.
4. Ifølge mine hidtidige undersøgelser var følgende personer repræsentanter for RHD og til dels også for International Røde Hjælp (IRH) her i landet: Gustav Gundelach (1935), Fritz Pford (1936), Otto Brenzel (Jan. 1937 til sept. 1939, som leder dog kun indtil febr. 1939), Walter Weidauer (Febr. 1939 til sept. 1939), Procesakter Walter Weidauer, Berlin Document Center, Bestand Oberreichsanwalt beim Volkgsgerichtshof (BDC), Gelius Lund i samtale med Carl Madsen, Carl Madsens arkiv, Det kongelige Bibliotek, (CM), III.49.623, samtale med Karl Winkel, 7.10. 1985.
5. Sammenlign f.eks. fremstillingen i *Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil. 1933-1945, Bd. 5*, Exil in der Tschechoslowakei, Grossbritannien, Skandinavien und Palästina, Frankfurt/M. , 1981, p. 334, hvor det helt generelt hævdes, at ALNs medarbejdere udgjorde den »illegale emigration«. Af disse medarbejdere levede faktisk kun Valdemar Verner og Arthur Mannbar illegalt i Danmark, medens Walter Weidauer – godt nok under det falske navn Karl Förster – var tilmeldt som politisk flygtninge hos politiet, Rigspolitichefen, Tilsynet med udlændinge, udlændinge- nummer, Rigsarkivet, (udl.nr.), Verner, udl.nr. 114.237, Mannbar, udl.nr. 80.564, Weidauer, udl.nr. 57.048.
6. Karakteristisk er et udsagn fra Willi Grünert, der selv indtog en mere fremtrædende rolle som bl.a. medlem af EL fra 1935 til 1940. Ifølge ham skelnede man fra ledelsens side mellem tre typer medlemmer: 1) de mindre pålidelige, der hurtigst muligt blev sendt til Norge eller Sovjetunionen, 2) de pålidelige, som blev inddraget i forsørgelsesarbejdet og partigruppens øvrige aktiviteter og 3) de særligt udvalget medlemmer, der kunne bruges til og var villige til at påtage sig opgaver i forbindelse med modstandskampen i Hitlertyskland. Willi Grünert i samtale med Carl Madsen, 26.3. 1971, CM III.48.522. En særlig stilling havde de medlemmer af KPD, der på forskellige områder arbejdede for den sovjetiske handelsrepræsentation. De opholdt sig fuldt legalt i Danmark, havde en arbejdstilladelse og blev ikke umiddelbart inddraget i partiorganisationen. Samtale med Karl Winkel, 30.4. 1987.
7. *Alfred Drögemüller*, Politischer Lebensbericht, (1986/87), p. 36,arkiv-hup. Som Wiatreks resterende medarbejdere nævner Drögemüller Blenkle, Brenzel, Mannbar, Karl Nieter, Max Schäfer, Max Spangenberg, Valdemar Verner, Weidauer og Wilhelm Wittkowsky, ibid. p. 37. Drögemüller arbejdede på denne helt centrale beretning i hans allersidste leveår og nåede at skrive to afsnit.
8. Denne ledelse bestod af Ernst Sasse, Willi Grünert, Hermann Schuldt (der dog sandsynligvis allerede i august 1939 gik ud af den) og Karl Thumm. Ifølge Procesakter Ernst Sasse, BDC bestod denne ledelse indtil september 1939, mens det fremgår af Procesakter Lothar Hofmann, BDC, at den først blev afsat i november 1939. Sammenlign også: Procesakter Hermann Schuldt, BDC, Willi Grünert til Manfred Bobert, 19.6. 1965, CM III.54.1083, Grünert i samtale med Carl Madsen, 16.3. 1971, CM III.48.522, Schuldt i samtale med Carl Madsen, 6.2. 1972, CM III.51.828.

9. Procesakter Ernst Sasse, BDC. Procesakter Hermann Schuldt, BDC.
10. Undersøgelsesakter Ernst Sasse, vidneudsagn Wiatrek, 9.6. 1941, (IML/ZPA J.N.7331), CM III.45.265. Sammenlign også de i noterne 7.) og 8.) nævnte kilder.
11. Procesakter Lothar Hofmann, BDC, Kurt Adam til »Lieber Erich«, uden dato, arkiv-hup. Skrivelsen indeholder en længere redegørelse for Adams virke og hans skildring af eksilgruppens udvikling.
12. Procesakter Lothar Hofmann, BDC. Ifølge Valborg Adam, Kurt Adams senere danskfødte hustru, bestod der på dette tidspunkt ikke syv men tolv partigrupper. Valborg Adam i samtale med Carl Madsen, 21.2. 1970 og senere (uden dato), CM III.43.92 og CM III. 43.93.
13. Ifølge politiets statistik så antallet af kommunistiske flygtninge således ud:
    01.05. 1939: 99 mænd og kvinder + 23 børn = 122
    15.04. 1940: 142 mænd, kvinder og børn
    Justitsministeriets 3. kontor, journal-nr, Rigsarkivet, (JM) 1938/2527 og 1940/1912.
14. Samtaler med daværende medlemmer af eksilgruppen har kun i begrænset omfang kastet lys over disse spørgsmål. Samtale med Henny Heising, 15.10. 1985 og samtale med Karl Winkel, 11.3. 1985 og 30.4. 1987.
15. Dette tal baserer sig på dels myndighedernes oplysninger og en medlemsfortegnelse fra sommeren 1945, der tæller 29 voksne. Liste über Mitglieder der kommunistischen Parteigruppe in Dänemark, uden dato (ca. juni 1945), CM III.52.936. Fortegnelsen var blevet udarbejdet af Karl Winkel og af denne givet til Carl Madsen. Ifølge mine undersøgelser af justitsministeriets og politiets akter blev 53 medlemmer af KPD anholdt mellem 1940 og 1945.
16. Se Heinz Kühnrich, Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges und der »seltsame Krieg« im zeitgenössischen Urteil der KPD (September 1939 bis April/Mai 1940), Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 29. årg., hft. 4, 1987. DKP offentliggjorde en række pjecer, hvis indhold til dels havde været bragt som kronikker i Arbejderbladet: *Sovjetunionens politik*, Arbejderforlaget 1939 indholdende Molotovs tale i den Øverste Sovjet, 31.8. 1939 om ratificeringen af Ikke-angrebspagten, et interview fra den sovjetiske regeringsavis med K.J. Vorosjilov om de engelsk-fransk-sovjetiske forhandlinger og Molotovs tale af 17.9. 1939 om sovjets indmarch i de østlige polske områder.

    Kampen for freden. Sovjetunionens ikke-angrebs-pagt med Tyskland, Arbejderforlaget 1939. *V. Molotov*, Sovjetunionens udenrigspoltik, Arbejderforlaget 1939 indeholdende hans tale af 31.10. 1939. *Georgi Dimitrov*, Krigen og arbejderklassen i de kapitalistiske lande, Arbejderforlaget, november 1939, *Ernst Fischer*, Hvorfor denne krig? Arbejderforlaget 1940, *Wilhelm Pieck*, Hvad gælder det i denne krig + Erklæring fra Tysklands, Østrigs og Tjekoslovakiets kommunistiske partier, Arbejderforlaget 1940. Desuden blev to taler af Aksel Larsen udgivet i pjeceform: *Kommunisterne og krigen*, Arbejderforlaget 1939 indeholdende hans tale af 20.9. 1939 og *Situationen og arbejderbevægelsen*, Arbejderforlaget 1940 også trykt i Arbejderbladet, 12.4. 1940.
17. Rundbrief Nr. 1, se *Heinz Kühnrich*, Die Entfesselung ... ibid., Rundbrief Nr. 2, ibid., arkiv-hup.
18. Die ALN (Wasserkante) zum Krieg und die Aufgaben der Arbeiterklasse, Oktober 1939, arkiv-hup.
19. Aus Berichten von Karl Mewis, arkiv-hup. Se også: *Karl Mewis*, Im Auftrag der Partei, Berlin 1972, p. 218f.
20. Se *Herbert Wehner*, Zeugnis, Bergisch-Gladbach 1984, p. 276 f. Med hensyn til KPDs

kursskifte se også: *Beatrix Herlemann*, Auf verlorenem Posten, Kommunistischer Widerstand im Zweiten Weltkrieg. Die Knöchel-Organisation, Bonn 1986, især p. 20-23.

21. Politische Plattform der KPD vom 30.12. 1939, arkiv-hup. Uddrag i *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, bd. 5, Berlin 1966, p. 532-535. På afskriften er dokumentet dateret 8.1. 1940. En sammenligning af de offentliggjorte uddrag og afskriften viser, at hele afsnit I. »Die taktische Oreintierung in der gegenwärtigen Situation«, afsnit II, underafsnit 3 indeholdende en skarp kritik af England og afsnit II, underafsnit 6 indeholdende en kritik af socialdemokratiet på den ene side og en opfordring til et forstærket arbejde indenfor de fascistiske masseorganisationer og hele afsnit III. »Die organisatorischen Aufgaben der Partei in der gegenwärtigen Situation« ikke er medtaget i *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*.
22. Aus Berichten von Karl Mewis, ibid. og *Mewis*, Im Auftrag ... ibid., p. 140.
23. Se Politische Plattform, Abschnitt III.4
24. En plan om at isolere Wiatrek af sikkerhedshensyn fra alle medarbejdere og øvrige medlemmer af partiorganisationen, kunne ifølge Paul Helms ikke realiseres. Følger man hans fremstilling skulle Weidauer, Spangenberg, Wittkowsky, Rober Dassau og han selv overføres til partiorganisationen. Procesakter Paul Helms, BDC. Til forskel herfra har Hofmann oplyst, at Paul Werther, Karl Nieter, Valdemar Verner og også Spangenberg fortsat skulle arbejde for den forhenværende afsnitsledelse. Procesakter Lothar Hofmann, BDC. Disse personelle spørgsmål kan tilsyneladende ikke rekonstrueres nøjagtigt. Det står dog fast, at kredsen af Wiatreks medarbejdere blev indskrænket.
25. Aus Berichten von Karl Mewis, ibid. Det er påfaldende, at Mewis ikke omtaler den nævnte »remigrationsparole« i sine erindringer »Im Auftrag der Partei«.
26. Se *Max Spangenberg*, Antifaschistischer Kampf deutscher Kommunisten in Dänemark, *BZG*, 19.årg., nr. 4/1977, der udelukkende tilskriver alle vanskeligheder og differencer Wiatrek og som harmoniserer den reelle udvikling ved blandt andet at undgå at omtale den faktiske splittelse indenfor eksilgruppen. Se også den i note 10) nævnte beretning fra Kurt Adam, der også tilslører sin egen daværende rolle og stillingtagen. Denne fremstilling er vidtgående ukritisk blevet overtaget af *Carl Madsen*, Flygtninge 33, København 1972, p. 291f.
27. Dette synspunkt blev – ifølge Willi Adam og Karl Winkel – også fremført af Martin Andersen-Nexø på et offentligt møde i København. Samtale med Willi Adam, 27.5. 1986 og samtale med Karl Winkel, 11.3. 1985. *Drögemüller*, Politischer ... ibid., p. 39.f.
28. Procesakter Conrad Blenkle, BDC. Procesakter Arthur Mannbar, BDC. Ifølge Mannbar delte Nieter Blenkles synspunkter, mens han afviste Wiatreks vidneudsagn om, at han selv ligeledes havde været enig med Blenkle. Se også: *Drögemüller*, Politischer ..., ibid. p. 39f.
29. *Walter Ulbricht*, Hilferding über den »Sinn des Krieges«, Die Welt, 2. årg, nr. 6, 9.2. 1940.
30. *Drögemüller*, Politischer ... ibid, p.39. Ved siden af dette møde havde også ALN og EL drøftet den politiske platform på baggrund af et oplæg fra enten Wiatrek og Blenkle. Det fremgår ikke entydigt af beretningerne og procesakterne, om det var den ene eller den anden af disse to, der var oplægsholder. Procesakter Willi Grünert, BDC. Procesakter Arthur Mannbar, BDC.
31. *Drögemüller*, Politischer ... ibid. Samtale med Willi Adam, 27.5. 1985 og samtale med Karl Winkel 7.10. 1985.

32. Netop denne splittelse fremstilles yderst tendensiøst af *Spangenberg* i den i note 26 nævnte artikel. Upræcist og utilfredsstillende er bl.a. også: *Carl Madsen*, Flygting ... ibid. og *Ursel Hochmuth/Gertrud Meyer*, Streiflicher aus dem Hamburger Widerstand 1933-1945, Frankfurt/M. 1969.
33. Willi Adam i samtale med Carl Madsen, 18.3. 1970, CM III.43.89. Samtale med Willi Adam, 27.5. 1986. Til forskel herfra har Max Spangenberg udtalt, at halvdelen af medlemmerne afviste remigrationsparolen. Beretning Max Spangenberg, arkiv-hup.
34. Allerede 10.4. 1940 afholdt Aksel Larsen, der netop var vendt hjem fra Moskva, Arbejderbladets daværende redaktør, Martin Nielsen, DKPs faglige sekretær, Hartvig Sørensen et møde med Rasmus Bonde Larsen, der som leder af Røde Hjælp, som på dette tidspunkt kun eksisterede formelt, fungerede som forbindelsesled mellem myndighederne og de kommunistiske Hitlerflygtninge. Her blev de nævnte pålæg til de tyske kommunister besluttet og det blev Bonde Larsens opgave at informere Willi Grünert herom. Rasmus Bonde Larsen i samtale med Carl Madsen, u.d., CM III.54.1083. Se også: *Røde Ras. En beretning om solidaritet*. Fortalt til Torben Bjerg Clausen, København 1983, p. 54f.
35. Kurt Krautter i samtale med Carl Madsen, 12.10. 1970, CM III.45.210.
36. Se også: *Hans Uwe Petersen*, Dänemark und die antinazistischen Flüchtlinge. 1939-1941., *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil. 1933-1945.* Hans Uwe Petersen/Gerd Callesen, Hrsg., Kiel 1990.
37. Det gælder blandt andet: Kurt Adam og Lothar Hofmann fra EL, Willi Boller, Otto Brenzel, Robert Dassau, Karl Nieter, Max Spangenberg og Paul Werther fra kredsen af de såkaldte funktionærer samt Willi Adam, Willi Bieck, Alfred Drögemüller, Fritz Hamer, Hans Klein, Ernst Pudlich, Ferdinand Schindler og Kurt Vieweg. Arkiv-hup.
38. Beretning Max Spangenberg, ibid., arkiv-hup.
39. Anne Marie Elisabeth Søndergaard Jensen, der havde den pågældende bolig, i samtale med Carl Madsen, 28.6. 1971, CM III.49.601.
40. Procesakter Conrad Blenkle, BDC.
41. Procesakter Rudolf Hallmeyer, BDC. Procesakter Arthur Emmerlich, BDC. Se også: *Herlemann*, Auf verlorenem ..., især p.40-43.
42. Procesakter Arthur Mannbar. Udl.nr. 80.569 og JM 1940/17-16.
43. Procesakter Arthur Mannbar, BDC. Det fremgår ikke af akterne, på hvilket tidspunkt afslørede sin viden om ALN, og om han eventuelt har søgt at trække sine forklaringer i langdrag for derved at give ALN mulighed for at træffe de nødvendige sikkerhedsforanstaltninger, der var blevet nødvendige som følge af hans arrestation.
44. Procesakter Heinrich Wiatrek, BDC. Procesakter Conrad Blenkle, BDC.
45. Procesakter Paul Helms. BDC. Se også procesakter Lothar Hofmann, BDC, hvoraf det fremgår, at det var Karl Nieter der organiserede møderne mellem Heinrich Wiatrek og Karl Köhler.
46. Procesakter Lothar Hofmann, BDC.
47. Procesakter Paul Helms, BDC. Procesakter Conrad Blenkle, BDC.
48. Ifølge Alfred Drögemüllers egen beretning, var han kommet i partiorganisationens ledelse i stedet for Willi Grünert. *Drögemüller*, Politischer ..., ibid., p.48.
49. Først efter befrielsen var det muligt at klarlægge, at mistanken mod Kurt Adam havde været ubegrundet. *Drögemüller*, Politischer ..., ibid., p.54. Samtale med Karl Winkel, 7.10. 1985.
50. Udl.nr. 51.428 og JM 1941/17-53. Procesakter Karl Nieter, BDC. Hvad der angår tids-

punktet for Karl Nieters arrestation, tager Drögemüller fejl, når han i sin beretning skriver, at Nieter blev anholdt samtidig med Heinrich Wiatrek. *Drögemüller*, Politischer ..., ibid., p.49.

51. Det har hidtil ikke været muligt at finde partiorganisationens brev til DKP.
52. Heller ikke dette brev synes at være blevet bevaret.
53. *Drögemüller*, Politischer ..., ibid., p. 50-53.
54. Paul Werthers senere kone, Anna Hofrath, der gennem et proformaægteskab havde fået dansk statsborgerskab og navnet Nielsen, blev ligeledes anholdt på dette tidspunkt. I Gestapos forsøg på at få fat i blandt andet Paul Werther, Alfred Drögemüller og Max Spangenberg, blev hun konfronteret med både Heinrich Wiatrek og Paul Helms, der søgte at overtale hende til at give Gestapo de ønskede oplysninger. *Annie Werther*, Über meine Arbeit in der Illegalität in Dänemark in den Jahren 1934-1946, oktober 1970, p. 31ff. Arkiv-hup.
55. Kurt Vieweg i samtale med Carl Madsen, 5.+6.12. 1971, CM III.51.744. *Drögemüller*, Politischer ..., ibid. p. 67.
56. Mitarbeiter der früheren ALN til »Liebe Freunde«, 2.3. 1942, afskrift arkiv-hup.
57. Drögemüller-gruppens svarskrivelse af 25.3. 1942 til ALN-gruppen er indtil nu heller ikke blevet fundet. Brevets hovedindhold fremgår imidlertid af endnu et brev fra ALN-gruppen til partiorganisationen af 20.4. 1942. Arkiv-hup.
58. ALN-gruppen til partiorganisationen, 20.4. 1942, afskrift arkiv-hup.
59. Denne fælles erklæring er gengivet i Rechenschaftsbericht über die Periode vom Sommer 1941 bis zur Kapitulatin am 5. Mai 1945. En kopi af både udkastet til beretningen og af den endelige tekst arkiv-hup. Beretningen findes også i: CM III.44.124 + 125.
60. Samtale med Karl Winkel, 11.3. 1985.